

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

УДК 371.3:811.162.2(81'366)

Голуб Н. Б.

ДІАЛОГІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

Автор наголошує на важливості навчального діалогу, з'ясовує особливості й переваги діалогізації процесу навчання української мови; пропонує шляхи запровадження такого підходу, визначає ключові позиції, а саме – принципи, методи, прийоми і засоби; пропонує перелік результативних показників на користь діалогізації.

Ключові слова: діалог, діалогізація процесу навчання, компетентнісний підхід, навчальний простір, методи, прийоми, мовленнєві жанри.

Автор подчеркивает важность учебного диалога, выясняет особенности и преимущества диалогизации процесса обучения украинскому языку; предлагает пути внедрения такого подхода, определяет ключевые позиции, а именно – принципы, методы, приемы и средства; предлагает перечень результативных показателей в пользу диалогизации.

Ключевые слова: диалог, диалогизация процесса обучения, компетентностный подход, учебное пространство, методы, приемы, речевые жанры.

Author stresses the importance of educational dialogue, clarifies the features and benefits of the learning process dialogization Ukrainian language; offers ways to incorporate this approach and identifies key positions – namely, principles, methods, techniques and tools; provides a list of performance indicators for dialogization.

Key words: dialogue, dialogization learning process competence approach, learning space, methods, techniques, speech genres.

Постановка проблеми в загальному вигляді та зв'язок її з важливими науковими й практичними завданнями. Усі наявні орієнтири сучасної освіти сходяться в одному: загальноосвітня школа має готувати не всезнайку, а людину, обізнану з укладом свого суспільства, механізмів, що в ньому діють, людину, що бачить своє місце в цьому суспільстві й готова жити і взаємодіяти в ньому.

Тож не дарма комунікативна компетентність визнана у світовому освітньому просторі й в Україні як ключова, тобто життєво необхідна.

У процесі досліджень українські вчені неодноразово виявляють парадокси, одним із яких є неузгодженість запиту суспільства й організації освіти на різних ділянках її. Україна з часу незалежності заявила про себе як про демократичну країну. У чинних державних документах задекларовано, що провідними підходами є компетентнісний, діяльнісний, особистісно орієнтований, що мають забезпечити підготовку компетентної (тобто, функційно грамотної) молоді людини. Однак у переліку обов'язкових предметів досі так і не з'явилася риторика, названа ще давніми греками дітищем демократії. Чинні програми утверджують ідею підготовки комунікабельного, комунікативно компетентного учня, що спричиняє активізацію в роботі вчителя так званих активних й інтерактивних методів навчання, однак досі немає широкого впровадження їх у шкільну практику, а фрагментарне використання не дасть сподіваного результату.

Дослідники згаданих вище підходів до навчання наголошують на важливості суб'єкт-суб'єктних, партнерських стосунків учителя й учнів, що передбачає наявність постійного діалогу. Чому сьогодні важливо говорити про діалог і не просто навчати діалогу, а навчати в умовах діалогу? Найперше, що хочеться сказати у відповідь, це те, що діалог навчає мислити, жити в колективі й діяти.

Аналіз основних досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які опирається автор. Важливість і актуальність діалогу визнавали в усі часи, передусім у країнах з демократичним устроєм. Тому феномен діалогу досліджено настільки глибоко й багатоаспектно в роботах учених різних галузей науки: філософії (Арутюнова Н., Біблер В., Каган М., Ясперс К.), психології (Божович Л., Виготський Л., Дрідзе Т., Леонтьєв О., Рубінштейн С., Давидов В.), лінгвістики (Бахтін М., Виноградов В., Земська О., Кожина М., Сєдов К., Філіппова О., Шведова Н. та ін. вчені), педагогіки (Амонашвілі Ш., Сухомлинський В., Кан-Калик В.), дидактики й лінгводидактики (Балаян А., Баранов М., Глазова О., Дейкіна А., Іпполітова Н., Ладиженська Т., Лернер І., Ляшкевич А., Михальська А., Хаймович Л., Філіппова О. та ін.).

Виокремлення не розв'язаних раніше частин загальної проблеми, котрим присвячено означену статтю. Аналіз науково-методичної літератури засвідчує, що в лінгводидактиці розроблено системи вправ, завдання, спрямовані на формування навичок діалогічного мовлення, прийоми й засоби діалогізації монологічного мовлення, досліджено види й форми мовленнєвої діяльності у різних навчально-мовленнєвих ситуаціях, однак усі ці дослідження впроваджували розрізнено. Зведення їх у систему якраз і сприяло б діалогізації процесу навчання мови.

Мета статті – обґрунтувати переваги діалогізації процесу навчання української мови в загально-освітній школі, визначити шляхи й показники результативності цього процесу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процес навчання української мови розглядаємо як складну динамічну систему із такими компонентами: 1) організація навчального простору; 2) організація навчально-виховного процесу; 3) комунікація на різних рівнях цього процесу; 4) позашкільна комунікація. Активні учасники всередині цього процесу – учитель, учні, батьки – кожен із яких є виконавцем багатьох ролей, зумовлених обставинами ситуації. До уваги беремо такі комбінації спілкування: «учитель – учень», «учень – учень», «учень – учні», «учні – учні».

Навчальний простір набуває нового змісту й розглядається не як інформаційно-дисциплінарне, а як інформаційно-комунікативне середовище, у якому процес засвоєння знань, формування вмінь, набуття досвіду являє собою спільний пошук, під час якого учні обмінюються думками, висловлюють припущення, добирають аргументи, дискутують.

Перше значення слова «діалог», що переважає у тлумачних словниках, – це «почерговий обмін репліками двох і більше людей» [4, с. 179]. Ми ж за основу візьмемо таке тлумачення його: інформаційна взаємодія людей як суб'єктів..., метою якої є підвищення ступеня духовної спільності чи досягнення цієї спільності [3].

Термін «діалогізація» виявляємо у тлумачному словнику із таким значенням: «Виклад літературного твору у формі діалогу» [5]. У лінгводидактиці діалогізацією називаємо переосмислення навчального предмета і способів навчання його, організацію освітнього простору й навчально-виховного процесу у формі конструктивного діалогу.

Діалогізацію навчального процесу розглядаємо як систему роботи, дієвість якої забезпечують такі компоненти:

- мотивація й актуалізація кожної теми уроку;
- проблемність викладу (представлення) навчального матеріалу;
- запровадження у практику мовлення мовленнєвих жанрів;
- надання переваги груповим формам роботи;
- добір відповідних методів і прийомів;
- використання зразків діалогічного тексту позитивно налаштованого характеру;
- урізноманітнення ситуацій спілкування з метою збагачення досвіду;
- добір спеціальних методів і прийомів навчання тощо.

Запровадження діалогу має не лише важливе освітнє значення, але й суспільне. Організація діалогу за всіма канонами сприятиме формуванню довіри до результативності його й визнання його кращою альтернативою для пошуку істини. Учителю належить долати такі бар'єри:

- мовець говорить не те, що насправді думає;
- мовець формулює думки таким чином, аби потім можна було легко відмовитися;
- мовець соромиться говорити відверто;
- мовець не відчуває відповідальності за сказане;
- мовець уникає відповіді на поставлене запитання;
- мовець говорить незрозумілою співрозмовникові мовою та ін.

Виділяємо такі результативні показники на користь діалогізації:

- можливість гармонізувати в учневі раціональне й емоційне;
- свідоме сприйняття учнями сфери культури й мистецтва порозуміння;
- ефективна дія механізмів рефлексії;
- розвиток емпатії;
- відчуття рівності між учнем і вчителем;
- створення атмосфери співробітництва;
- створення передумов для розвитку критичного мислення;
- формування навичок і бажань самостійно навчатися;
- прагнення учнів до творчості, продукування творчих ідей і проектів;
- намагання осмислювати свою роль у навчально-виховному процесі;
- формування комунікативної культури;
- залучення внутрішніх ресурсів для організації комунікативної взаємодії;
- розвиток здібностей керувати власною поведінкою;

- виявлення прогалин, бар'єрів міжособистісної комунікації;
- навчання учнів розуміти один одного;
- надання можливостей для виявлення індивідуальності кожного учня;
- створення відчуття команди, командної атмосфери та інші.

Аби процес діалогізації був добре організований і виправдав очікування, варто дбати про формування в учнів таких умінь:

- *мовленнєвих* (формулювати тезу; чітко і зрозуміло висловлювати думки; переконувати; аргументувати; добирати докази й визначати порядок подання їх; аналізувати свої й чужі думки);
- *перцептивних* (слухати і чути; розуміти і сприймати невербальну інформацію (міміку, поставу, жести); проймається почуттями, розуміти стан і відчувати переживання іншої людини (емпатія); рефлексувати);
- *інтерактивних* (налагоджувати контакт, ставити запитання, стимулювати співрозмовника; підтримувати спілкування; ввічливо комунікувати; захоплювати й приваблювати співрозмовника; керувати своїми емоціями; контролювати поведінку та ін.).

Такі переваги дають підстави для визнання одним із пріоритетних принципів – принцип діалогізації.

Яким чином реалізується діалогізація? Визначаємо такі напрями:

- наповнення змістового компонента ціннісними орієнтирами;
- орієнтування змісту предмета на життєві проблеми й конкретні ситуації;
- виявлення у знаннях і вміннях елемента соціальності;
- визначення перспективи знань тощо.

Одним із недоліків шкільного навчання мови донедавна, та почасти й нині є зведення його до вивчення мінімізованого академічного курсу сучасної української літературної мови, у результаті чого ці знання – як рояль у квартирі, жильці якої не навчені грати на ньому.

Психологи пов'язують ефективність спілкування із тим, наскільки глибоко партнери залучені до цього процесу. Отже, одне з важливих завдань учителя – захоплення учнів діалогом. Діалогізація процесу навчання мови сприятиме відчуттю краси слова, доречності його, дієвості, впливовості, глибини тощо. Важливою ознакою діалогічної взаємодії є наявність (потреба) слухача й емоційно-інтелектуального ставлення його до повідомлення.

Головний закон діалогічного спілкування – закон зворотного зв'язку, що виявляється у зосередженні уваги на співрозмовникові, активне слухання, або реагування на сказане співрозмовником.

Дослідники виділяють такі прийоми, що сприяють ефективній діалогізації: комплімент, посмішка, звернення до співрозмовника на ім'я, звернення з проханням, звернення з пропозицією, прийняття думки співрозмовника, похвала, що позитивно впливають на емоційну атмосферу в колективі.

Дієвим механізмом вважають практикування мовних штампів на перших етапах діалогізації, зокрема на етапі рефлексії:

- Я усвідомив..
- Я дізнався...
- Я навчився...
- Я розв'язав...
- Я відчув...
- Я відкрив для себе...
- Я відкрив у собі...
- Я зміг проаналізувати...
- Я доповнив...

Відчутною проблемою є невміння ставити запитання. Учитель має демонструвати типологію запитань, що урізноманітнює пізнавальну діяльність, сприяє пошуку істини, допомагає долати страх і невпевненість учнів. Традиційно вчитель ставить запитання, відповіддю на які є:

- відтворене правило, визначення;
- уточнення поняття, правила;
- підтвердження правила прикладами;
- виявлення суперечностей;
- виявлення неточності, логічної помилки;
- висунення гіпотези;
- пропонування варіантів розв'язання проблеми;
- виявлення причинно-наслідкових зв'язків.

Що різноманітнішими й несподіванішими будуть запитання, то більшими будуть інтерес і активність учнів.

Ефективним прийомом є активізація у вжитку реплік типу «Я-повідомлення» і «Ти-повідомлення», що «приживаються» в освітньому просторі як результат психологізації його. Саме вони «дають змогу

учням відчуті себе в центрі позитивної уваги однолітків, створюють емоційне тло, сприяють профілактиці емоційних тисків, що виникають через високу інтелектуалізацію життя учнів чи студентів, мотивованих на навчальні досягнення» [1].

Л. Гавриліна пропонує такі зразки Я-повідомлень:

- Коли я тебе слухав, згадав, зрозумів, переосмислив, дізнався;
- Коли я тебе слухав, відчув справжню естетичну насолоду, тому що...
- Коли я тебе слухав, зрозумів, що мені важко зробити перехід від вступу до...
- Я дякую тобі за те... [1].

Можна додати такі:

- Коли я тебе слухав, у моїй уяві постали...
- Коли я тебе слухав, у мене виникла ідея...
- Коли я тебе слухав, виникло бажання...
- Я зробив висновок із твого виступу, що...

Приклади Ти-повідомлень:

- Як добре ти проілюстрував ...
- Настільки ж тонко сформульована твоя думка..
- Який гарний перехід ти зробив від..
- Ти був таким упевненим, коли..
- Ти був настільки захоплений своєю темою, коли.. і подібні.

Діалогізація передбачає особливу діяльність учителя, реалізовану в текстах, формах, методах і прийомах навчання й виховання, мовних і позамовних засобах. Одним із кроків до створення ефективного навчального середовища є запровадження різних форм організації навчання. Аби учень формувався і розвивався як колективний гравець спочатку в навчальній, а на майбутнє – у професійній діяльності, учителю варто практикувати *парну форму* (передбачає комунікативну взаємодію двох учнів, що виконують під керівництвом учителя конкретне завдання); *групову форму* (передбачає формування груп із трьох-десяти учнів для ефективної взаємодії у процесі засвоєння, пошуку чи аналізу інформації, формування практичних умінь і навичок під керівництвом учителя); *колективну форму* (передбачає організоване вчителем самонавчання учнівського колективу).

Дослідники звертають увагу на такі нюанси формування кількості груп:

1. Робота в парі передбачає взаємодію учнів як співавторів у розв'язанні спільного завдання, підготовці творчого проекту; сприятливим є інтерв'ювання (один учень добирає запитання, інший – готує відповіді); почергове переказування тексту. Перевагою такої маленької групи є неможливість ледарювання і сперечання; навпаки, учні активно набувають досвіду кооперування.

2. Аби продуктивною була робота трійки, варто не допустити ситуації, коли двоє «дружать» проти третього. Кожен член трійки повинен мати свої завдання, що перевіряються у послідовності, яку визначив учитель. Можливий варіант, коли один учень виконує функції консультанта чи контролера. Перевага: можливість виявлення схильності до лідерства.

3. Особливістю навчального «квартету» є можливість обирати собі партнера і працювати двома парами. Перевагою є поява ситуації змагальності.

4. Оптимальним складом учені вважають п'ять учасників (навчальна «зірочка»), оскільки з'являється можливість ввести нові ролі, виконуючи які, учні долучаються до продуктивного спілкування, співробітництва. Йдеться про такі ролі: «організатор» (командир групи, допомагає вчителю організувати роботу, слідкує за процесом, визначає послідовність дій тощо), «ініціатор» (допомагає у пошуку потрібної інформації, ділиться своїми знаннями, висловлює аргументи, запалює учнів емоційно), «реєстратор ідей» (фіксує роботу групи, записуючи висловлення й пропозиції, групує, шукає зв'язки між ними, робить підсумок і виголошує висновки), «деструктор» (скептик, що піддає сумніву, вимагає пояснень, заплує інших, провокує на пошуки нових доказів), «контролер» (контактує з учителем, одержує від нього «секретні» контрольні запитання, перевіряє, як учні засвоїли інформацію чи виконали завдання) [2, с. 215–217].

Діалогізація передбачає розширення жанрового репертуару учнів. Крім діалогічних жанрів, є потреба залучати так звані жанри «у відповідь» чи жанри-реагування. Зокрема йдеться про «подяку» як жанр у відповідь на прохання, співчуття, комплімент, пораду тощо; «відмову» як відповідь на прохання та ін.

Окремої уваги на кожному уроці заслуговують зразки текстів позитивного діалогування. Наприклад:

Текст № 1. Письменник сидів на звичному місці і щось знічев'я записував.

- Вітаю майстра слова.
- Вітаю майстра діла, – відповів письменник, ховаючи серветку до кишені.
- Над чим працюєте?
- Над собою.

– Даруйте за безглузде запитання.
– Пусте, я звик, що більшість запитань ставлять для годиться. А котрі серйозні, то на них немає відповіді.
– Як Вам пишеться?
– Погано. Коли вже знаєш, як не треба писати, то писати дуже важко. А коли пишеш мало, писати треба гарно. А це теж важко... (М. Дочинець, Лис у винограднику).

Текст № 2. Підбіг хлопчак із хитрими, нахабними очима.

– Дядьку, дайте п'ятдесят копійок.
– А чому саме п'ятдесят?
– А хіба Ви дасте гривню?
– Дам і більше, як заробиш. Руку опусти. Коли просять, не простягають руки, та ще й брудні. Тоді не так соромно, якщо не дадуть. А щоб не було соромно ніколи, гроші заробляють.
– А що я можу робити? – хлопець скорчив кумедну гримасу.
– Купиш мені газет. Усі, які є місцеві.
Малий затис п'ятдесятку в руці, але рушити не поспішав.
Чоловік за столиком відсторонено пив чай, не звертаючи більше на нього уваги.
– А Ви не боїтеся, що я Вас обдурю і не вернуся з газетами?
Чоловік скинув на нього очі. Голос його звучав рівно і лагідно, але зі сталевим акцентом:
– Що? Це я маю боятися? Та ні, боятися має той, хто обдурює. Раз обдурив когось, удруге. Втретє обдурять тебе. Далі й сам себе обдурюватимеш, і пропадеши, як сіль в окропі. І будуть витирати об тебе ноги і переступати, як шолудивого пса. Затям це собі й іди, бо я чекаю на газети (М. Дочинець, Лис у винограднику).

Зразком позитивного діалогування може бути, наприклад, така історія:

На сірому вологому тротуарі сидів понурий незрячий чоловік, у капелюсі якого виднілася картонна табличка із проханням про допомогу. Охочих відгукнутися сьогодні було небагато.

Та ось підійшла дівчина, нахилилася до капелюха і ... ні, не поклала до нього нічого, а взяла картонку і з іншого боку щось поквалливо написала. Невдовзі перехожі все частіше почали зупинятися біля чоловіка...

Вона всього лиш змінила напис «Я сліпий, допоможіть, будь ласка!» на «Сьогодні прекрасний день, та я не можу побачити його...». Коли незрячий чоловік запитав дівчину, що ж вона зробила, та відповіла: «Я написала те саме, тільки іншими словами...». Отже, зміни слова – і ти побачиш, як зміниться світ довкола тебе! (З Інтернету).

На підтвердження тези щодо ефективності процесу діалогізації навчання української мови наведемо цитати із книги відомої у світі й успішної людини:

1. Найголовніше, чого я навчився у школі, – це вміння спілкуватися з людьми й висловлювати свої думки.

2. У вас можуть бути блискучі думки, але якщо ви не вмієте донести їх до тих, хто вас оточує, то навіть найкращі мізки вам не допоможуть. Коли вам чотирнадцять років, то що може так удосконалити ваші навички ведення дискусії, як не обстоювання обох протилежних поглядів на скасування смертної кари?

3. Я вирішив, що на голову вищий своїх приятелів, і задер носа. Тоді я ще не знав того, що знаю зараз: найголовніше – це спілкування з людьми.

4. Багато років тому, коли мої діти мене запитали, який курс навчання їм обрати, я відповів, що немає нічого кращого, ніж традиційна гуманітарна підготовка.

5. Формальне навчання може дати вам силу-силенну знань, та багато навичок, необхідних для життя, кожному доведеться набувати самостійно.

6. Якщо ви хочете досягти успіхів у цьому бізнесі, необхідно проїнятися духом командної роботи.

7. Чарлі Бічем, регіональний менеджер..., говорив: «Єдина риса, властива тобі як людській істоті, – це здатність міркувати, це твій здоровий глузд!».

8. Єдиний шлях мотивації людей – це спілкування з ними.

9. І все ж мені дуже хотілося б знайти такий інститут, де людей учили б слухати.

10. Я виявив, що найкраща мотивація полягає в тому, щоб люди знали загальний план дій і відчували себе повноцінними гравцями.

11. Якщо ти хочеш, аби твої гравці стали командою, треба навчити їх турбуватися один про одного... Багато хто це називає командним духом.

12. Найкращі ідеї народжуються в ході спілкування керівників різного рівня і різних підрозділів. Ця думка знову повертає нас до важливості командної роботи й міжособистісного спілкування.

13. Я люблю брати на себе відповідальність. Якщо я впорався – нагороджуйте мене, якщо ні – готовий відповідати.

Цитовані рядки взяті з книги «Кар'єра менеджера» відомого американського промисловця і підприємця в галузі машинобудівництва, президента Ford Motor Company і голови правління корпорації Крайслер – Лі Якокки [6].

Висновки. Важливість гарної освіти у наш час зростає. В усіх сферах превалює попит на освічених, а не просто дипломованих фахівців. Отже, утвердження у практиці сучасної школи пріоритету діалогу сприятиме оптимізації навчального процесу, актуалізації знаннєвого й поведінкового компонентів, регуляції емоційного показника і формуванню справді активної, ініціативної, відповідальної й мислячої особистості. Аналіз наукових праць дає підстави для такого висновку: діалогічне спілкування – це спілкування за певними правилами, із урахуванням принципів, і потребує воно певних емоційних й інтелектуальних ресурсів.

Сьогодні в результативній частині процесу навчання треба говорити не про те, скільки учень засвоїв, а про те, якою людиною він став у результаті освоєння цих знань. Чи став він відповідальним, активним, ініціативним, комунікабельним, чи властиві йому почуття емпатії, самокритики, чи спроможний аналізувати й фільтрувати часом убивчі потоки інформації, чи може протистояти викликам суспільства, чи не зникло бажання вчитися протягом життя.

Література:

1. Гаврилина Л. К. Диалог как необходимая составляющая коммуникативной подструктуры учебных занятий / Л. К. Гаврилина // Современные проблемы науки и образования. Педагогические науки. – 2007. – №4. – С. 47–50.
2. Голованова Н. Ф. Общая педагогика: учебное пособие для вузов / Н. Ф. Голованова. – СПб. : Речь, 2005. – 317 с.
3. Каган М. С. О педагогическом аспекте теории диалога / М. С. Каган // Диалог в образовании: сб. матер. конф. – Серия «Symposium». – Вып. 22. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002. – [Электронный ресурс] Режим доступа: http://anthropology.ru/ru/texts/kagan/educdial_26.html.
4. Новейший психолого-педагогический словарь / сост. Е. С. Рапацевич; под общ. ред. А. П. Астахова. – Минск : Современная школа, 2010. – 928 с.
5. Новий словник української мови у 3-х томах. Вид. друге, випр. – укл. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – К. : АКОНІТ, 2004. – 927 с.
6. Якокка Л. Карьера менеджера / Л. Якокка (с У. Новаком); пер. с англ. С. Э. Борич. – 3-е изд. – Мн. : Попурри, 2007. – 544 с.